O'ZBEKISTONDA NOGIRON BOLALAR IJTIMOIY ADAPTATSIYA MARKAZLARINING TASHKIL ETILISHI VA TA'LIM JARAYONIDAGI AHAMIYATI

Narziyev Rustambek
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti "O'zbekiston tarixi" kafedrasi III bosqich tayanch doktoranti
Tel. +998 93 607-76-67
https://doi.org/10.5281/zenodo.23699100

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda nogiron bolalar uchun ijtimoiy adaptatsiya markazlarining shakllanishi, ularning tarixiy ildizlari va ta'lim jarayonidagi funksional ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqot sovet davridagi maxsus ta'lim va reabilitatsiya tizimi merosi, mustaqillikdan keyingi institutsional o'zgarishlar hamda inklyuziv yondashuvning bosqichma-bosqich kuchayishini yoritadi. Maqolada ijtimoiy adaptatsiya markazlari reabilitatsiya, psixologik-pedagogik yordam va ta'limni integratsiyalovchi ko'prik institut sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, davlat va nodavlat sektor o'rtasidagi vakolatlar taqsimoti, maktablar bilan hamkorlik mexanizmlari va xalqaro tashkilotlar ta'siri qiyosiy tahlil qilinadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, mazkur markazlar O'zbekistonda nogiron bolalarni ijtimoiylashtirish va ta'limga tayyorlashda muhim bo'g'in bo'lib bormoqda, biroq kadrlar, moddiy baza va ilmiy-metodik ta'minot bo'yicha jiddiy cheklovlar saqlanib qolmoqda. Maqolada tizimni takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari ham taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy adaptatsiya, nogiron bolalar, O'zbekiston, maxsus ta'lim, inklyuziv ta'lim, reabilitatsiya, Markaziy Osiyo, psixologik-pedagogik yordam.

Abstract. This article examines the establishment of social adaptation centres for children with disabilities in Uzbekistan and analyzes their significance in the educational process. It addresses the Soviet legacy of special education and rehabilitation, post-independence institutional changes, and the gradual strengthening of inclusive approaches. The article interprets social adaptation centres as bridging institutions integrating rehabilitation, psycho-pedagogical support, and education. It also discusses the division of roles between state and non-state actors, mechanisms of cooperation with schools, and the influence of international organizations in comparative perspective. The findings suggest that such centres are becoming an increasingly important component in preparing children with disabilities for education and social participation in Uzbekistan, although serious constraints remain in staffing, infrastructure, and methodological support. The article proposes priority directions for improving the system.

Keywords: social adaptation, children with disabilities, Uzbekistan, special education, inclusive education, rehabilitation, Central Asia, psycho-pedagogical support.

Аннотация. В статье анализируются вопросы становления центров социальной адаптации для детей с инвалидностью в Узбекистане и их значение в образовательном процессе. Рассматриваются советское наследие специального образования и реабилитации, институциональные изменения после обретения независимости, а также постепенное усиление инклюзивных подходов. Центры социальной адаптации интерпретируются как связующее

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

звено между реабилитацией, психолого-педагогической поддержкой и образованием. Отдельное внимание уделяется распределению ролей между государственным и негосударственным секторами, механизмам взаимодействия центров со школами и влиянию международных организаций в сравнительном ракурсе. Исследование показывает, что такие центры становятся важным инструментом подготовки детей с инвалидностью к обучению и социальной интеграции в Узбекистане, хотя сохраняются серьёзные ограничения в кадровом, инфраструктурном и методическом обеспечении. В статье предлагаются приоритетные направления дальнейшего совершенствования системы.

Ключевые слова: социальная адаптация, дети с инвалидностью, Узбекистан, специальное образование, инклюзивное образование, реабилитация, Центральная Азия, психолого-педагогическая помощь

KIRISH. Nogiron bolalarning ta'limga kirishi masalasi zamonaviy ijtimoiy siyosat va ta'lim siyosatining eng muhim ko'rsatkichlaridan biridir. Ayniqsa, maktabgacha va boshlang'ich bosqichlarda reabilitatsiya, ijtimoiy moslashuv va ta'limning uzviy bog'lanishi bolaning keyingi hayotiy imkoniyatlariga bevosita ta'sir qiladi. Xalqaro tadqiqotlar erta aniqlash, erta aralashuv va erta rivojlantirish xizmatlari ta'limdagi keyingi muvaffaqiyatlar uchun hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi [Olusanya et al., 2022, p. 459–461]; [Engle et al., 2011, p. 1339–1353].

O'zbekistonda nogiron bolalar uchun ijtimoiy adaptatsiya markazlari masalasi ko'proq amaliyotda mavjud bo'lsa-da, ushbu institutlarning tarixiy shakllanishi va ta'lim tizimidagi o'rni bo'yicha peer-review adabiyot hali yetarli darajada shakllanmagan. Bu bo'shliq, ayniqsa, Markaziy Osiyo bo'yicha ilmiy tadqiqotlar cheklanganligi bilan ham bog'liq [Spires, CohenMiller, 2018, p. 35–43]; [Engstrand, Yakubova, 2023, p. 342–354]. Shunga qaramay, mavjud manbalar orqali sovet merosi, post-sovet o'tish davri va inklyuziv ta'limga o'tish jarayoni fonida ijtimoiy adaptatsiya markazlarining funksional tabiati tahlil qilinishi mumkin.

Sovet davrida nogiron bolalar bilan ishlash ko'proq "maxsus ta'lim" va "korreksion" yondashuvga asoslangan edi. Bu tizimda asosiy e'tibor bolani umumiy ta'lim muhitiga moslashtirishdan ko'ra, uni alohida muassasalar orqali boshqarishga qaratilgan bo'lgan [Chaney, 2021, p. 734–759]; [Makoelle, 2020]. Natijada reabilitatsiya, psixologik yordam va ta'lim bir tizimda emas, ko'proq idoraviy va segmentlangan shaklda rivojlandi.

Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekistonda ta'lim tizimi ham, ijtimoiy himoya tizimi ham yangicha iqtisodiy va institutsional sharoitda qayta qurila boshladi. Shu davrda nogiron bolalar masalasi asta-sekin tibbiy nazorat va ajratish paradigmasidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va integratsiya paradigmasiga o'ta boshladi. Ijtimoiy adaptatsiya markazlari aynan shu oraliq bo'g'in sifatida paydo bo'lib, ular reabilitatsiya, rivojlantirish, psixologik-pedagogik kuzatuv va ta'limga tayyorlash funksiyalarini birlashtira boshladi.

Mazkur maqolaning maqsadi O'zbekistonda nogiron bolalar ijtimoiy adaptatsiya markazlarining tashkil etilishi, evolyutsiyasi va ta'lim jarayonidagi ahamiyatini tarixiy-institutsional nuqtai nazardan tahlil qilishdir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Mazkur tadqiqot tarixiy-komparativ va institutsional tahlil metodlariga tayangan nazariy tadqiqotdir. Ish uch turdagi manbalar asosida qurildi.

Birinchi guruhga O'zbekiston va Markaziy Osiyoda nogironlik, maxsus ta'lim, inklyuziv ta'lim va xizmatlar tizimiga oid peer-review maqolalar kiritildi [Spires, CohenMiller, 2018, p. 35–43];

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

[Engstrand, Yakubova, 2023, p. 342–354]; [Titterton, Smart, 2010, p. 153–163]. Ikkinchi guruhga post-sovet hududida disability policy va segregatsiyadan inklyuziyaga o'tish jarayonini tushuntiruvchi tahliliy ishlar olindi [Chaney, 2021, p. 734–759]; [Makoelle, 2020]; [Rollan, Somerton, 2019, p. 1109–1124]. Uchinchi guruhga esa reabilitatsiya, hamjamiyatga asoslangan reabilitatsiya, erta bolalik rivoji va nogiron bolalar uchun ta'limga tayyorlov mexanizmlariga oid xalqaro tadqiqotlar jalb qilindi [Robertson et al., 2012, p. 143–154]; [Engle et al., 2011, p. 1339–1353]; [Olusanya et al., 2022, p. 459–461].

Metodologik jihatdan tadqiqotda: tarixiy rekonstruksiya, institutsional tahlil, qiyosiy pedagogik tahlil, hamda kontseptual sintez usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning asosiy cheklovi shundaki, aynan "ijtimoiy adaptatsiya markazlari" iborasi bilan O'zbekiston bo'yicha nufuzli jurnallar darajasidagi maqolalar juda kam. Shu bois maqolada ijtimoiy adaptatsiya markazlari nogiron bolalarga reabilitatsion, psixologik-pedagogik va ta'limga tayyorlov xizmatlari ko'rsatuvchi institutlar sifatida talqin qilinib, tegishli qiyosiy adabiyotlar yordamida tahlil qilindi.

NATIJALAR.

Tahlil natijasida bir necha muhim xulosalar aniqlandi:

Birinchidan, O'zbekistonda ijtimoiy adaptatsiya markazlarining tarixiy ildizi sovet davridagi maxsus ta'lim va reabilitatsiya tizimiga borib taqaladi. Sovet modelida nogiron bola ko'proq "defektologik nazorat" obyekti sifatida ko'rilgan bo'lib, uning asosiy yo'li alohida bog'cha, maxsus internat yoki korreksion muassasalar orqali belgilanardi [Chaney, 2021, p. 734–759]. Bu model nafaqat ta'limni, balki ijtimoiylashuvni ham segmentlashtirdi.

Ikkinchidan, mustaqillikdan keyingi bosqichda O'zbekistonda ta'lim va ijtimoiy himoya tizimi o'zgara boshlagani sari bolani faqat "ajratish" emas, balki "moslashtirish" va "qo'llab-quvvatlash" g'oyasi kuchaya bordi. Aynan shu jarayonda ijtimoiy adaptatsiya markazlari tipidagi institutlarga ehtiyoj paydo bo'ldi. Bu markazlar bolaning faqat sog'liq holatini emas, balki ta'limga tayyorgarligi, nutqiy rivoji, xulqiy moslashuvi va oilaviy muhitini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatdi [Olusanya et al., 2022, p. 459–461]; [Engle et al., 2011, p. 1339–1353].

Uchinchidan, bunday markazlarning ta'lim jarayonidagi asosiy ahamiyati reabilitatsiya va ta'limni bog'lovchi bo'g'in bo'lishidadir. Hamjamiyatga asoslangan reabilitatsiya haqidagi tadqiqotlar ko'rsatishicha, bolani o'z yashash muhitidan uzmagan holda, oilani ham jalb qilib olib borilgan rivojlantirish va reabilitatsiya dasturlari ijtimoiy moslashuv, kundalik hayot ko'nikmalari va ta'limga tayyorgarlikda ijobiy samara beradi [Robertson et al., 2012, p. 143–154]. Bu holat O'zbekiston uchun ham muhim, chunki ijtimoiy adaptatsiya markazlari maktabga qadam qo'yishdan oldingi "oraliq institutsional zona" sifatida ishlashi mumkin.

To'rtinchidan, Markaziy Osiyoda inklyuziv va kirish imkoniyati bo'yicha ilmiy adabiyotning kamligi ijtimoiy adaptatsiya markazlari faoliyatini ilmiy baholashni qiyinlashtiradi [Spires, CohenMiller, 2018, p. 35–43]. Shunga qaramay, mintaqaviy tadqiqotlar ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy ish xizmatlarini birlashtiruvchi modelga ehtiyoj kuchli ekanini ko'rsatadi [Titterton, Smart, 2010, p. 153–163].

Beshinchidan, ta'lim sifati nuqtai nazaridan bunday markazlar individual yondashuvni ta'minlaydi. Inclusive early childhood adabiyotida muhim deb topilgan omillar – o'qituvchi tayyorgarligi, individual rivojlantirish rejasi, oilaviy ishtirok, psixologik yordam va qo'llab-quvvatlovchi xizmatlar – aynan shu turdagi markazlar faoliyatida birlashadi [Agbenyega, Klibthong, 2014, p. 1247–1261]; [Lee, Yeung, Tracey, 2015, p. 79–88]; [Lee, Yeung, Barker, 2015, p. 97–112].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Oltinchidan, davlat va nodavlat sektorning roli bir xil emas. Post-sovet hududida davlat tizimi hanuz asosiy tashkiliy tayanch bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, nodavlat tashabbuslar, ota-onalar uyushmalari va civil society institutlari xizmatlarning moslashuvchanligini oshirishga yordam beradi [Rollan, Somerton, 2019, p. 1109–1124]. O'zbekistonda ham bu tendensiya asta-sekin sezilmoqda.

MUHOKAMA. O'zbekistonda nogiron bolalar ijtimoiy adaptatsiya markazlari masalasini faqat ijtimoiy himoya yoki faqat ta'lim doirasida tushuntirish yetarli emas. Ular post-sovet institutsional transformatsiyasining mahsulidir. Bir tomondan, sovetdan qolgan maxsus ta'lim amaliyoti mavjud; ikkinchi tomondan, zamonaviy siyosat bolaning jamiyatga va ta'limga integratsiyasini maqsad qilmoqda. Shu ikki yo'nalish tutashgan joyda ijtimoiy adaptatsiya markazlari paydo bo'ladi. Bunday markazlarning eng katta afzalligi shundaki, ular "maktabga tayyor emas" deb chetga surilgan bolani tizimga qayta olib kiradi. Xalqaro tadqiqotlar ko'rsatganidek, erta aniqlash va erta aralashuv bo'lmasa, bola keyinchalik ta'limdan butunlay chetda qolishi ehtimoli kuchayadi [Olusanya et al., 2022, p. 459–461]. Ijtimoiy adaptatsiya markazlari esa aynan shu uzilish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ularning samaradorligi avtomatik emas. Agar markaz faqat tibbiy kuzatuv bilan cheklanib qolsa yoki maktab bilan uzviy aloqa qilmasa, u haqiqiy adaptatsiya instituti bo'la olmaydi. Shu ma'noda markaz–oila–maktab uchligi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Inclusive education bo'yicha qiyosiy tadqiqotlar bu uchlik buzilganda bolaga ko'rsatiladigan yordam parchalanib ketishini ko'rsatadi [Makoelle, 2020]; [Rollan, Somerton, 2019, p. 1109–1124].

Kadrlar masalasi alohida muammo bo'lib qolmoqda. Maxsus pedagog, logoped, psixolog, reabilitolog va ijtimoiy ish xodimlari bir jamoa sifatida ishlamasa, markazning ta'siri kamayadi. Bu holat nafaqat O'zbekistonga, balki o'tish davridagi ko'plab davlatlarga xos [Titterton, Smart, 2010, p. 153–163]. Xalqaro adabiyotda ham aynan interdisiplinar yondashuv yetishmasligi inklyuzivlik va ijtimoiy moslashuv xizmatlarining zaif nuqtasi sifatida qayd etiladi [Robertson et al., 2012, p. 143–154]. Moddiy baza ham jiddiy cheklovdir. Ayrim tadqiqotlar maxsus resurs markazlari samaradorligi uchun mustaqil joy, moslashgan muhit, diagnostik va rivojlantirish xonalari zarurligini ko'rsatadi [Ge, Tian, 2021]. O'zbekistonda ijtimoiy adaptatsiya markazlari tarmog'i rivojlanishi uchun aynan shunday infratuzilmaviy standartlarga ehtiyoj bor. Ijtimoiy stigma esa eng murakkab omillardan biri hisoblanadi. Markaziy Osiyo va kengroq post-sovet hududida nogiron bola ko'pincha oilaviy muammo yoki tibbiy muammo sifatida qabul qilingan, bu esa uning ta'lim va ijtimoiy hayotdagi ishtirokini cheklagan [Scherer et al., 2022, p. 501–515]; [Bilson, Markova, 2012, p. 57–78]. Ijtimoiy adaptatsiya markazlari bu stereotipni yengishda ham rol o'ynashi mumkin, chunki ular bolaning "kamchiligi"ga emas, uning rivojlanish salohiyatiga tayanadi. Demak, O'zbekiston sharoitida ijtimoiy adaptatsiya markazlari alohida xizmat emas, balki ta'lim tizimini inklyuzivlashtirishga xizmat qiluvchi o'tish instituti sifatida baholanishi lozim. Ular erta rivojlanish, reabilitatsiya, pedagogik yordam va maktabga integratsiyani birlashtirgani uchun ta'limdagi uzluksizlikni ta'minlaydi.

XULOSA. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda nogiron bolalar ijtimoiy adaptatsiya markazlarining shakllanishi sovet davridagi maxsus ta'lim merosi, mustaqillikdan keyingi institutsional yangilanish va inklyuziv yondashuvning bosqichma-bosqich kuchayishi bilan bog'liq murakkab tarixiy jarayondir. Ushbu markazlar nogiron bolani ta'lim tizimiga tayyorlash, ijtimoiylashtirish va oilaviy muhit bilan ta'lim muhitini bog'lashda muhim vositaga aylanmoqda. Tahlil asosida uch asosiy xulosa chiqarish mumkin. Birinchidan, ijtimoiy adaptatsiya markazlari reabilitatsiya va ta'lim integratsiyasining muhim shaklidir. Ikkinchidan, ularning haqiqiy samarasi individual yondashuv, interdisiplinar jamoa va maktab bilan doimiy hamkorlikka bog'liq.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Uchinchidan, O'zbekistonda bu tizimni kuchaytirish uchun ilmiy-metodik baza, kadrlar tayyorlash, moddiy resurslar va ijtimoiy ongni o'zgartirish birgalikda olib borilishi kerak.

Kelgusida ijtimoiy adaptatsiya markazlarini rivojlantirish bo'yicha quyidagi yo'nalishlar ustuvor bo'lishi lozim: erta aniqlash va yo'naltirish tizimini kuchaytirish; markazlar uchun yagona metodik standart ishlab chiqish; logoped, psixolog, maxsus pedagog va ijtimoiy ish xodimlari tayyorlashni kengaytirish; markaz-maktab-oila hamkorligini institutsional darajaga ko'tarish; hamda ushbu markazlar faoliyatini ilmiy monitoring qilish. Shunday qilib, ijtimoiy adaptatsiya markazlari O'zbekistonda nogiron bolalarni ta'limga kiritishning yordamchi emas, balki strategik bo'g'inlaridan biri sifatida qaralishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Agbenyega J. S., Klibthong S. Assessing Thai early childhood teachers' knowledge of inclusive education // International Journal of Inclusive Education. 2014. Vol. 18, No. 12. P. 1247–1261. DOI: 10.1080/13603116.2014.886306.
2. Bilson A., Markova G. But you should see their families // Social Work and Social Sciences Review. 2012. Vol. 12, No. 3. P. 57–78. DOI: 10.1921/SWSSR.V12I3.458.
3. Chaney P. Civil Society, Rights and Welfare: Exploring the Implementation of the Convention on the Rights of Persons with Disabilities in the Commonwealth of Independent States // Europe-Asia Studies. 2021. Vol. 74, No. 5. P. 734–759. DOI: 10.1080/09668136.2021.1884664.
4. Engle P. L., Fernald L. C. H., Alderman H. et al. Strategies for reducing inequalities and improving developmental outcomes for young children in low-income and middle-income countries // The Lancet. 2011. Vol. 378, No. 9799. P. 1339–1353. DOI: 10.1016/S0140-6736(11)60889-1.
5. Engstrand R. Z., Yakubova G. A scoping review of autism research conducted in Central Asia: Knowledge gaps and research priorities // Autism. 2023. Vol. 28, No. 2. P. 342–354. DOI: 10.1177/13623613231170553.
6. Ge X. J., Tian X. Strategies for the Architectural Space Design of Special Education Resource Center in China // Advances in Civil Engineering. 2021. Vol. 2021. Article 6533900. DOI: 10.1155/2021/6533900.
7. Lee F. L. M., Yeung A. S., Barker K. Teacher Perceptions of Factors for Successful Inclusive Early Childhood Education in Hong Kong // Australasian Journal of Special Education. 2015. Vol. 39, No. 2. P. 97–112. DOI: 10.1017/JSE.2015.3.
8. Lee F. L. M., Yeung A. S., Tracey D. Inclusion of Children With Special Needs in Early Childhood Education // Topics in Early Childhood Special Education. 2015. Vol. 35, No. 2. P. 79–88. DOI: 10.1177/0271121414566014.
9. Makoelle T. M. Schools' Transition Toward Inclusive Education in Post-Soviet Countries: Selected Cases in Kazakhstan // SAGE Open. 2020. Vol. 10, No. 2. DOI: 10.1177/2158244020926586.
10. Olusanya B. O., Boo N. Y., Kraus de Camargo O. et al. Child health, inclusive education and development // Bulletin of the World Health Organization. 2022. Vol. 100, No. 7. P. 459–461. DOI: 10.2471/BLT.22.288103.
11. Robertson J., Emerson E., Hatton C. Efficacy of Community-Based Rehabilitation for Children with or at Significant Risk of Intellectual Disabilities in Low- and Middle-Income Countries: A

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Review // Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities. 2012. Vol. 25, No. 2. P. 143–154. DOI: 10.1111/J.1468-3148.2011.00679.X.

12. Rollan K., Somerton M. Inclusive education reform in Kazakhstan: civil society activism from the bottom-up // International Journal of Inclusive Education. 2019. Vol. 25, No. 10. P. 1109–1124. DOI: 10.1080/13603116.2019.1599451.
13. Scherer N., Banks R. J., Murko M. et al. Better Health, Better Lives? 10-Years on From the World Health Organization's Declaration on the Health of Children With Intellectual Disabilities // Journal of Intellectual Disabilities. 2022. Vol. 27, No. 2. P. 501–515. DOI: 10.1177/17446295221076687.
14. Spires M., CohenMiller A. Accessibility in Central Asia // IFLA Journal. 2018. Vol. 44, No. 1. P. 35–43. DOI: 10.1177/0340035217751960.
15. Titterton M., Smart H. Risk, resilience and vulnerability in children and adolescents in relation to long-term conditions: the example of Eastern Europe and Central Asia // Journal of Nursing and Healthcare of Chronic Illness. 2010. Vol. 2, No. 2. P. 153–163. DOI: 10.1111/J.1752-9824.2010.01055.X.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.